

דת וקדושה במרחב העירוני הפריפריאלי: הערות על מסגד לבאבידי בעכו וקבר רחל בטבריה

ד"ר נמרוד לוז

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

מכללת הגליל המערבי

הרצאה במסגרת המושב: מרכזי קדושה ושיח רוחני בפריפריה הגלילית – מבטים שזורים

מהמחקר ומהשטח

ניתן במסגרת: מה שרואים מכאן לא רואים משם: בין פריפריה גאורפית לחברתית

הכנס ה-46 של החברה הסוציולוגית הישראלית

24-25.2.2015

בהרצאה זו ברצוני לדון בעלית חשיבותה של הדת במרחבים עירוניים תוך עיון בשני מקרי מבחן המצויים בערים בפריפריה הצפונית של ישראל. בהרצאה אעסוק בדיון תיאורטי במונח ההולך וקונה לו חשיבות בגיאוגרפיה תרבותית פוליטית וגאוגרפיה אורבנית, "מרחוב אפור" (gray spacing), אשר מתייחס לתהליכים בלתי פורמליים ושינויים החלים בעיר שלא דרך הערוצים החוקיים/נורמטיביים. באמצעות ניתוח של שני מקומות קדושים שחודשו או תוכננו מחדש לאחרונה, קבר רחל בטבריה מזה ומסגד הלבאבידי בעכו, אני בוחן כיצד משפיעים תהליכי הדתה על המרחב האורבני. בהמשך לכך ברצוני לדון באופן שבו בעיר הפריפריאלית הישראלית, המשתנה לנגד עיננו, הדת הופכת לכלי בידי קבוצות הגמוניות וכפופות בעיר ולגורם שינוי דרמטי בתהליכי התכנון הבלתי פורמליים המתרחשים בעיר. דיון זה הוא חלק ממחקר השוואתי מתמשך אותו אני עורך במשותף עם פרופסור נורית שטדלר מהאוניברסיטה העברית. במחקר זה לו קראנו, "השבת הפלאי" אנו בוחנים את המקומות הקדושים תוך עיון במושגי הכריזמה של וובר ושילובם בגישה נאו גרמשיאנית המתבוננת על המקומות כזירות מאבק על זהות וטריטוריאליות. הרעיון המרכזי הוא לבחון כיצד מקומות אלה מתפתחים כחלק מתהליכים עכשוויים של הדתה ובאיזה אופן ניתן לראות בתהליכי ההתפתחות שלהם אינדיקציות לתהליכים רחבים יותר הן במרחב הדתי ובוודאי במרחבי חיים נוספים. הבחירה בניתוח המקומות בשלב הכריזמטי, הראשוני שלהם, מאפשרת לנו להתבונן ולהבין מי הם סוכני השינוי העיקריים, מה מניע אותם ומדוע דוקא בנקודות הזמן הנוכחיות מקומות אלה

נמצאים בפריחה. כחלק ממחקר זה אנחנו בוחנים את שני מקרי המבחן שיהוו בסיסה של הרצאה זו משנת 2011 הן באמצעות אתנוגרפיה וראיונות עומק והן דרך בחינת השינויים המרחביים שמתרחשים במקומות אלה ובחינת טקסטים שונים המלמדים על האופן שבו הם מובנים ומובנים על ידי גורמים שונים. באופן ספציפי בהרצאה זו יבחנו שני המקומות הקדושים בטבריה ובעכו כחלק מההמשגה התיאורטית של מרחב אפור ואינפורמליות. בכוונתי כאמור להראות כי תהליכי הדתה מלמטה הופכים להיות משמעותיים יותר בעיצוב המרחב העירוני כחלק מעלית המרכיב האינפורמלי ויצירתם של מרחבים אפורים.

כריזמה ותהליכי התקדשות בפריפריה - טרם שאפנה להציג בקצרה מושגים תיאורטיים אלה ברצוני לגעת במושג הכריזמה והקשר לתהליכי קדושה בפריפריה. הדיון הנוכחי שלי מתמקד בשני מקומות קדושים בטבריה ובעכו, שתי ערים פריפריאליות במרחב הישראלי, יהיה מי שיאמר שוליות. כדי להבין את החשיבות של מה שמתרחש שם בפריפריה זקוקים אנו להשען על קורפוס העבודות, אשר במידה רבה הוא הסיבה לקיומו של פנל זה, שיצר יורם בילו במחקר רב מוקדי ורב שנים. מחקריו אלה הובילו את האנתרופולוגיה הישראלית לעסוק במה שנדמה היה שהוא בשולים, בהסבת הדיון לאלו שאינם "נספרים" ואינם נתפסים כמי שמייצרים שינוי או שיש להם משמעות. דרך מחקריו השונים מהעיסוק בכריזמה במושבים בפריפריה הישראלית, דיונו בהילולות ובבאבא סאלי, בחינתם של שושביני הקדושים ומחקרו הנוכחי על חב"ד יורם לימדנו פעם אחר פעם עד כמה חשוב ומשמעותי להקשיב למה שמתרחש שם בפריפריה. כדי להבין את החשיבות של מקומות קדושים בפריפריה, ראוי לחזור לטענה הקלאסית של וובר לגבי בניית הכריזמה המתרחשת מול המרכז הממוסד. במקרה של נוף הקדושה הישראלי אל מול ירושלים הממוסדת הפריפריה נבנית תמיד כאלטרנטיבה, כזו אשר מקיימת סדר חדש אשר מאתגר את הסדר הנהוג במרכז. בשונה ממחקרים שערכתי על המקום הקדוש ביותר בירושלים הרוטיני, במקרה שאני עסקתי בו אחרם אלשריף, שעבר אי אילו תהליכים של קנוניזציה ומעוגן בטקסטואליה בפריפריה זירות הקדושה הבלתי פורמליות הן חופשיות יותר ולכן גם מאפשרות יצירתיות, חידוש וכן אתגור המרכז. כאן גם פועלים שושביני הקדושים והסוכנים השונים ביצירתיות, במאבק ובתכנון מחדש במקום שנותן להם יותר דרגות חופש לעשות זאת. בפריפריה ניתן לגבש מיתולוגיה חדשה. ומדוע? משום שהסוכנים שפועלים בפריפריה ודוחפים ומשנים את המיתולוגיה והקנון עושים זאת עם פחות גבולות, בלי מגבלות של מרכז, של ממסד, של הרגל, הם דוחפים את ההביטוס ומשנים אותו מהקצוות

היצירתיים. חמושים בתובנות אלה ברצוני להציג בקצרה את ההמשגה המרכזית שתעסיק אותי בהרצאה זו ודרכה אני מבקש להבין את שני המקומות הקדושים, מרחוב אפור.

אינפורמליות עירונית ומרחבים אפורים

בבד בבד עם הפיכתו של העולם לאורבני יותר כך המרחבים האורבניים הופכים להיות יותר ויותר בלתי פורמלים (Gaffikin and Perry, 2013). תופעה זו אינה אנדמית לעולם המתפתח אלא גם למרחבים עירוניים במדינות מפותחות. האינפורמליות העירונית מוצגת על ידי אנניה רוי (Roy) כדרך ייצור של המרחב המאופיינת בהגיון של דה-רגולציה כלומר יחסים דינמיים בין מה שהוא נחשב חוקי למה שנחשב בלתי חוקי. אינפורמליות מאופיינת כמצב של עמימות וייחודיות במסגרתו סוגיות של בעלות, והשימוש בקרקע אינן לגמרי ברורות. מאיליו מובן שתיאוריות תכנוניות אינן ממהרות לטפל באינפורמליות ולכן היא נותרת האתגר שנוטר בלתי ממופה, בלתי מוסדר ובלתי מאורגן. האינפורמליות משרתת את רוי ואחרים היטב כדי לנסות ולעסוק בשיח של כוח ושליטה במרחב העירוני ועדין להמנע מהדיכוטומיה המקובלת בתכנון בין פורמלי כלומר מתוכנן וחוקי לבלתי פורמלי – בלתי מתוכנן ובלתי חוקי. כחלק מהדיון בתהליכים גלובליים אלה מציע אורן יפתחאל את המונח מרחוב אפור. מרחבים אפורים הם השוליים הניידים למדי של המרחב העירוני. הם מצויים לעיתים רבות בצל ומוסתרים וחבויים ממרכזי הכוח הרשמיים. הם מצויים מחוץ למבט הבוחן ולשליטה של רשויות התכנון והמדינה ומהווים מבחינה זו אתגר לתכנון הרשמי. המרחב העירוני הוא מרכזי להבנת הסדר החדש שמפציע לתוך העולם ההופך ונהייה גלובלי משום שהוא מכיל בתוכו סדרי שליטה ישנים מסורתיים בצד חדשים ומתהווים. מרחוב אפור משרת את יפתחאל על מנת להראות כיצד המרחב הוא ביטוי להבניית דפוסי משטר עירוני (קולוניאליים במהותם) וכיצד הוא מיוצר על ידי מוסדות, פרקטיקות תכנוניות וזהויות. המרחב האפור הוא סוג של אזרחות עירונית בדרך כלל של המוכפפים אך לא בהכרח! יפתחאל מראה כי גם בעלי הכוח עושים שימוש בתכנון מסוג זה כדי לחמוק מהרשויות אלא שבמקרה שלהם התכנון הזה מולבן והופך חוקי בעוד שלמוכפפים הוא נחשב על פי רוב בלתי חוקי ומושחר. המרחוב האפור הוא התהליך הבלתי נפסק של ייצור של יחסים מרחביים-חברתיים המתאגר ובמידה רבה מבטל את החלוקות המקובלות בתוך העולם התכנוני בין מותר לאסור, מוכל למודר, קבוע לזמני. החשיבות שלו לכל דיון במרחבים עירוניים הוא שהוא מאפשר להבין תהליכים עירוניים בתוך מרחבים אורבניים שמאופיינים יותר ויותר בעירוב אתני, דינמיות ומוביליות ואי בהירות

פוליטית. (יפתחאל, 2013). בהקשר זה ראוי להדגיש את הקשר לתפיסתו של הולסטון באשר לאזרחות חתרנית כלומר פוליטיקה של המודרים המתגרת והופכת לחסר יציבות את המשטר הדומיננטי של האזרחות ומותירה אותו חשוף יותר להגיונות מרחביים, זהותיים ופוליטיים אחרים. במילים ברורות, התכנון העירוני כחלק מרכזי בתפיסה המודרנית לשליטה בעיר משתנה לא דרך המוסדות הפורמליים אלא דוקא מהשולים ומתהליכים שאינם נמצאים בשליטה של המדינה ומוסדותיה.

בהמשך לדיון בהמשגות אלה ברצוני להציע שהדת ותהליכי הדתה הופכים להיות מרכיב חשוב ומרכזי בתהליכי מרחובן האפור של ערים. להבהיר עניין זה ברצוני להציג בקצרה שני מקומות קדושים שעברו תהליך של שינוי ובניה מחודשת בשנים האחרונות לא רק שלא באמצעות מוסדות התכנון הפורמליים אלא במידה רבה כנגד התנגדויות כאלה ואחרות.

קבר רחל בטבריה – ב1.1.1996 חבר הכנסת עבד אלוהאב דראושה מבקש תשובה מהשר לענייני דתות דאז פרופסור שמעון שטרית בעניין הבא: נמסר לי כי קברה של סוכינה בנת אל-חוסין חולל למרות היותו מקום קדוש למוסלמים. איגוד אנשי הדת המוסלמים בישראל דוחה מכל וכול טענות לחזקה יהודית על הקבר. רצוני לשאול: 1. האם מודע משרדכם לחוזר שר הדתות משנת 1950 שמסדיר את מעמד הקבר? 2. מה יעשה משרדכם כדי להחזיר את המצב לקדמותו ולתת למוסלמים זכות ניהול האתר? תשובתו של השר נמסרה לפרוטוקול: הרב רפאל הכהן חבר מועצת עיריית טבריה פלש בחודש מרס השנה לבית הקברות המוסלמי והחל לשפץ את הקבר בטענה שזהו קברה של רחל אשתו של רבי עקיבא. העובדות מצביעות על כך שזהו מקאם אלסת סוכינה על פי בדיקת המשרד לענייני דתות. הקבר קדוש למוסלמים והוא שימש מקום עלייה לרגל כווקף מוסלמי נמצא הקבר והטיפול בו באחריות האפוטרופוס על נכסי נפקדים. עם זאת, הנחיתי את אנשי המקצוע במשרדי לבחון את הדרכים המשפטיות האפשריות לטיפול בעניין מטעם המשרד לענייני דתות. גם יגאל ביבי מי שהיה בעברו ראש העיר טבריה נכנס למדוכה בעקבות הזמנה שקיבל לאירוע במקום החדש וכותב לרפאל כהן ב22.5.1995 שהוא שולל מכל וכל את הזיהוי של המקום כקבר יהודי ובוודאי לא של רחל אשת רבי עקיבא שכן הקבר מצוי על פי מה שהיה מרכז העיר בתקופתו של רבי עקיבא ויהודים כידוע אינם קוברים בליבה של עיר. ועוד מוסיף וכותב לו:

אינני רוצה להכנס לויכוח אם מקום זה קדוש או לא, ואם המתפלל בציון זה זוכה לניסים. יתכן. אך אסור בשום אופן לאמר למבקרים או להודיע באמצעות שלטים, שזה קברה של רחל. צריך להזהר שלא לעבור על איסור "ולא תונו איש את עמיתו".

במה מדובר?

בשנת 1974 נרשמת עמותה בשם בני מרדכי בטבריה שעניינה גמילות חסדים. בראשה עומד רפאל כהן מורה בבית ספר ולימים פעיל מרכזי בשם וחבר עיריית טבריה למספר קדנציות. לפרנסתו עסק גם בניהול קבר רבי מאיר בעל הנס. בשנת 1994 הוא מתחיל לחשוף לטענתו על פי בקשה של רב שאול דמרי שהיה אחראי על המקומות הקדושים בצפון את קברה של רחל אשת רבי עקיבא במקום שעליו לטענתו בנו המוסלמים לימים את קברה של סת סכינה. חרף התנגדויות מבית ומחוץ בקרב יהודים ובוודאי בקרב מוסלמים כפי שראינו משלים כהן את המהלך ומזה עשרים שנה המקום משמש כמוקד עליה לרגל מינורי אמנם אך פעיל. על מנת להבין את הקשר בין פעילות דתית ואתגור תהליכי תכנון פורמליים אביא קטע קצר מתוך ראיון שקיימנו לאחרונה עימו. בקטע הזה מתאר כהן המכנה עצמו רב כיצד אושר בדיעבד תהליך של בניה בלתי חוקי באתר:

יום לפני היציקה עברתי מליד האתר – ראיתי קונסטרוקציה של יציקה, אף אחד לא קיבל ממני אישור – אני מהנדס העיר, צריך לחתום על כל איזה מסגרת – על כל איזה מרפסת קטנה – הוא חייב לאשר אותה. אומר לי – עברתי, אני רואה שם קונסטרוקציה של יציקה, לא האמנתי, איך לא שואלים... אני מספר אחת צריך לדעת. עצרתי את הרכב, עליתי בסולם, ראיתי את הגג – מי שהכין שם את הברזל זה מומחה מספר אחד. הוא לקח איזה קו של עוד 20% מהדרישה שדורשים מקבלן. אם זה במרווחים, אם זה בעובי הברזל – עומד לי שמה ברזל הכי טוב שבעולם. ראיתי את העוביים גם של הקירות – זה מטר וחצי, יש מקומות... אומר לי – אושר.

תהליך המיתולוגיזציה המחודש מצליח במקרה זה מכיוון שכהן פועל ומייצר מרחב שבו פעילויות בלתי חוקיות וכאלה שאינן מגובות בהליך תכנוני רשמי מקבלות גושפנקא בדיעבד ואינן מרוסנות בתחילתן על ידי המדינה המוצאת עצמה בעמדה בלתי ברורה ובוודאי בלתי החלטית מול החריגות והאתגור של סמכותה. במידה רבה מזכיר תהליך זה של חדירה למרכז ויצירת מרחב עירוני חדש על ידי קבוצה מודרת או מוחלשת מטבריה את השינוי שהתרחש בשנים האחרונות במסגד לבאבידי בעכו.

מסגד לבאבידי – בשנת 1930 מקים אחמד לבאבידי בן למשפחת סוחרים אמידה מעכו מסגד קטן וצנוע בתוך השכונה הראשונה שהוקמה מחוץ לחומות העיר ההיסטורית. המסגד הוקם ללא צריח ויתכן שכך נעשה מכיוון שעדין ניתן היה לשמוע את צריחי העיר העתיקה ולהמנע מרעש נוסף בשכונה הבורגנית הערבית שצומחת באזור זה. הקמתה של מדינת ישראל ב1948

והשינויים הגיאופוליטיים שנלוו לכך הובילו לשינויים מפליגים בעיר עכו וביניהם סגירתו של מסגד לבאבידי לפעילות דתית. כך עמד המסגד בשממונו במשך עשרות בשנים עד שבשנת 2004 בשל מצבו הרעוע הוצא לו צו הריסה על ידי מהנדס העיר עכו. בשנת 2005 העביר משרד הפנים 400000 ש"ח לשיקום המבנה. שיפוצו החלקי של המסגד הוביל לדיון סוער והתנגדויות בקרב אוכלוסייתה היהודית של עכו. בפורום אינטרנט מקומי הקרוי עכונט הסכימו הכותבים השונים שמדובר באסון שעוד יגבה מחירים רבים במה שהם מכנים דו הקיום השביר בעכו. ההערה הרלוונטית ביותר לדיון על מרחבים אפורים ומבנים דתיים מגיעה דוקא מכיוונו של ראש ישיבת ההסדר בעכו, הרב נחשון כהן: "המקרה הזה מעיד על חולשה של המדינה, המחלחלת בכל הכיוונים. מצער גם לראות שכל השלטים של הרחובות בעיר העתיקה הוסרו ובמקומם הושמו פסקי קוראן", (הארץ, שיפוץ המסגד הנטוש במרכז העיר, 12.6.2005). דהיינו תהליך שיקומו של המסגד נתפס בעיניו כביטוי לחתירה כנגד סמכויות המדינה. מעניין בהקשר זה שהוא עצמו עמד בראש מהלך של הקמת ישיבה גדולה בעכו שבניגוד למסגד אכן קיבלה תמיכה ממשלתית והולבנה לתוך התכנון העירוני. בעקבות הקמתו של וועד נאמנים חדש להקדש אלגזאר בעכו שאליו גם שיך מסגד לבאבידי החלו עבודות להשמתו של המסגד והחזרתו לפעילות לאגף לעדות דתיות [דהיינו כל מה שאינו יהודי] בתוך משרד הפנים ולכן ההתקפות של חלק מתושבי העיר על 'רפיסות' העיריה בעניין נענו בתשובה לקונית של ראש העיר שהדבר אינו בסמכותו הגם שהיה ברור ששתיקתו בעניין נובעת בין השאר משיקולים קואליציוניים ועבודתו המשותפת מול חברי מועצה ערבים ולא מתוך הסכמה או קבלת זכותם של אלה למורשתם בעיר (מתוך ראיון עם שמעון לנקרי). ב11.3.2012 זומנה התפילה הראשונה במסגד מאז סגירתו ב1948. מאז מתקיימת במסגד שגרת פעילות של חמש תפילות ביום בכל השבוע. בזמן שחלף לא נרשמה תקרית אחת בין יהודים לערבים בסוגית המסגד והפעילות בו. עמותת ההקדש העכואי בראשותו של נגימי מצנזרת את עצמה לא מעט כדי להמנע מעימות ולהצליח להשאר בתחום המולבן והמאושר גם אם בשתיקה או בדיעבד. וכך למשל מספר סלים נגימי מנהלו של הקדש אלגזאר: "קריאות 'אללה הוא אכבר' יהיו רק בתוך המסגד. כך התבקשו מהגורמים המאשרים. נכון להיום, לא יהיו קריאות 'אללה הוא אכבר' מחוץ למסגד. אולי בעתיד, כשבמדינה תהיה יותר דמוקרטיה". ראוי לשים לב לאופן שבו מתאר את התהליך סלים נגימי סוכן השינוי המרכזי שהוביל להצבתו מחדש של המסגד בנוף העירוני:

כשבאו לשכנע אותי לשמור על הסטטוס קו... אמרתי שיש יותר ערבים שגרים מחוץ לחומות ... ואני מסתכל על טובת הציבור לא על שורת המנהיגים. היה צורך במקום תפילה בעכו החדשה – היה צורך! זה לא שאני רציתי להתגרות במישהו. המסגד היה קיים ב48 ולא שאנחנו

מקימים בנסיבות העידן ההוא [כלומר לאחר הקמת המדינה כאשר האוכלוסיה הערבית המצומצמת חיה בעיר העתיקה] שהיה כאן רוב יהודי ואני מבין, אבל אני לא מבין את הענין שהרוב של העדה המוסלמית גדל ואסור לבנות עוד. אנחנו שליש האוכלוסיה ויותר משני שלישים גרים מחוץ לחומות ואין להם מסגד אחד. ולמה הזקן צריך ללכת להתפלל בעיר העתיקה? ... אני רציתי לפעול בשקט ללא פרסום ואפילו בחוזה עם הקבלן היה ברור שהוא עובד במעטה סודיות... אני לא צריך את ראש העיר ולא את משרד הפנים ואני קיבלתי את ההחלטה הזו לבד בגלל האנשים האלה שיושבים בבית וכמהים להעלות זכרונות וראו את המסגד הזה וזוכרים את אבא שלהם מתפלל שם. (מתוך ראיון, 26.12.2013)

ברצוני לחזור לסיכום הרצאה זו לרעיון בו פתחתי והוא בחינת תפקידה של הדת במרחבים עירוניים או כפי שהגדירה אורסי דת עירונית כלומר מרחב עירוני בו תפיסות דומות ונוגדות, מנהגים, צרכים ופחדים של אנשים שונים מתבסס על הלכי רוח ותפיסות דתיות. במסגרת הרצאה זו טענתי כי מבנים דתיים, נרטיבים ותובנות והלכי רוח מופיעים אשר תורמים ומשפיעים על המרחבים הבלתי פורמליים של העיר ומאתגרים את העיר המודרנית, ה"חוקית". בהמשך לדיון במרחב האפור הראיתי כיצד הדת משמשת כפלטפורמה סוציו-פוליטית, כמערכת שמאפשרת פוליטיקה של זהויות אלטרנטיבית והופכת להיות מסגרת שדרכה קבוצות מודרות/שוליות/פריפריאליות/מיעוט מצליחות לאתגר את התכנון העירוני ולהשפיע עליו. המקרה של קבר רחל מציג מספר מגמות ובהן השתלטות שיחים חדשים על התפיסות הדתיות היהודיות ועליתה של דת עממית. בהקשר העירוני דרך התביעה למקום הקדוש הצליחה קבוצה שלא היתה מרכזית או שזכתה לגיטימציה ממוסדות המדינה והעיר לעצב לצרכיה את המרחב העירוני ולפעול כנגד מספר אינסטנציות רשמיות שביקשו למנוע את תהליך המרחב האפור. המקרה של לאבאבידי בעכו מציג תמונה דומה אם כי בהקשר הישראלי מורכבת יותר. כאן פועלת קבוצת המיעוט שאינה זוכה כלל לייצוג בתוך מסגרות התכנון הקיימות ותובעת לעצמה את מורשתה הדתית בניגוד לנסיונות לא מעטים של המדינה דרך מוסדות התכנון למנוע זאת. בשני המקרים הצלחתו של המאבק וניכוס המרחב הם חלק מתהליכי העצמה פוליטיים המחזקים את הזהות הדתית ומסייעים לתהליך העצמה בתוך המרחב העירוני של הקבוצה האמורה. המרחבים הדתיים החדשים הם דרכים להנכיח את הקבוצות המודרות בעיר ומשום כך מעוררים חשד ומיוצרים כאיום על הסדר ה"נכון" של הדברים. יתרה מכך הם המרחבים של האחר בתוך המרחב העירוני המאפשרים פוליטיקה אחרת של זהויות דרך התפתחויות דתיות חדשות ושימוש בדת ככלי בתוך המאבק העירוני של

המודרים ואלה שמבקשים לאתגר את הרגולציה של התכנון המודרני המשרת במידה רבה קבוצות הגמוניות.

בשני המקרים ניתן לראות כיצד נוצרים בפריפריה תהליכי מיתולוגיזציה יצירתיים למדי שמתאגרים הסדר הקיים ומרחיבים את הפרשנות המסורתית הן הדתית והן הלאומית. במקרה של קבר רחל פועל הסוכן המרכזי ואם נרצה השושבין של הקדושה כנגד מסורת טקסטואלית ותפיסות מקובלות של אתרי עליה לרגל קיימים בתוך המרחב היהודי דתי האורתודוכסי שאף מנסה ללא הצלחה לעצור פרשנות זו ושינוי במרחב התובנות המקובל. במקרה של מסגד אלבאבידי כאן חורג הדיון בכריזמה ובאתגור מהפריפריה למרחבים סוציו-פוליטיים והמאבק לשיקומו ולפתיחתו של המסגד מאתגרים את התפיסות ההגמוניות היהודיות-לאומיות מה שמחייב את סוכן השינוי המרכזי ליצירתיות גדולה יותר ושימוש מורכב יותר בכלים שונים לאתגורו של ההביטוס הקיים ולהתנהלות לעומתית מול ההגמוניה השלטונית ממסדתית. טענתי היא שחלק ממה שמאפשר את המרחב הזה לשינוי היא הפלטפורמה הדתית דרך מה שקראתי לעיל מרחוב אפור של מרחב עירוני.